

# اخلاق و معنویت سنگ بنای دانشگاه حکمت بنیان

## لیلا افشار<sup>۱\*</sup>

(۱) گروه اخلاق پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی

دستیابی به دانشگاه حکمت بنیان، هدفی است که علاوه بر خردورزی نیازمند توجه به ارزش‌های اخلاقی و معنوی نیز هست. غایت‌ها و اهداف این مسیر در اسناد بالادستی نظام آموزش و سلامت کشور دیده شده، با چنان میزانی از اهمیت که طلایه‌دار منشور "سیاست‌های کلی سلامت" کشور، است. آنجا که می‌گوید: "ارائه خدمات آموزشی، پژوهشی، بهداشتی، درمانی و توانبخشی سلامت بایستی مبتنی بر اصول و ارزش‌های انسانی اسلامی و نهادینه‌سازی آن در جامعه" باشد. این امر میسر نخواهد بود مگر آنکه دانشگاه‌های ما که مسئولیت تربیت این سرمایه انسانی را بر عهده دارند، خردورزی، اخلاق و معنویت را در همه وجوه خود نهادینه کرده و بنیان‌های خود را بر حکمتی ژرف بنا نهند.

از همین رو هر نظام آموزشی و از جمله نظام آموزش پزشکی نیازمند تبیین مبانی اخلاقی است که برگرفته از ارزش‌های بنیادین تعریف شده یا مفروض هستند. اصطلاح "ارزش" و ترکیبات آن که در علوم اجتماعی و انسانی در حد وسیعی مورد استفاده قرار می‌گیرد همواره به نشانه نوعی شایستگی بکار می‌رود. با توجه به مفاهیم متعدد، کاربرد وسیع و اهمیتی که این واژه در نظام‌های فکری دارد، ارائه تعریفی دقیق از آن، از الزامات تبیین مبانی هر نظام آموزشی و از جمله نظام آموزش پزشکی است.

در واقع سخن گفتن از ارزش، پرسش از باید است، به تعبیری ارزش امری هنجار گذار است که در یکی از وجوه هر موضوع باید و نباید تعیین می‌کند. ارزش به مواردی مانند مطلوب بودن و یا شایستگی اشاره داشته و در معنای وسیع خود همه فضایل از جمله زیبایی، حقیقت، خوبی و حتی قداست را در بر می‌گیرد.

← ادامه

\* نویسنده مسئول:

دکتر لیلا افشار، دانشیار، گروه اخلاق پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، پست الکترونیک: [lafshar@gmail.com](mailto:lafshar@gmail.com)

از اخلاق که از باید و نباید اخلاقی سخن می‌گوید) بهره گرفت تا نحوه دستیابی به این ارزش «سلامت» را مشخص نمایند.

در اخلاق هنجاری باید حداقل در پی پاسخ به سه دسته سوال اساسی باشیم و نوع پاسخ به این سوال‌ها، نظام‌های اخلاقی گوناگون را شکل می‌دهد. بنابراین یک نظام اخلاق محور، با ارزش‌های اخلاقی حاکم بر آن، حداقل بایستی به سه موضوع بپردازد.

در دسته اول از این مباحث تمرکز بر «عمل» است. سوال اصلی که در اینجا باید پاسخ داده شود این است که چه اصل یا اصولی یک عمل را به لحاظ اخلاقی ارزشمند می‌کند.

در پاسخ به این سوال مجموعه‌ای از اصول گوناگون اخلاقی مطرح شده که در حوزه آموزش پزشکی به عنوان مثال می‌توان از اصل احترام به کرامت انسان‌ها و اصل عدالت نام برد. این دسته از نظام‌های اخلاقی تحت عنوان *اخلاق وظیفه‌گر*<sup>6</sup> طبقه‌بندی می‌شوند.

در دومین دسته از مباحث مطرح، تمرکز بر «نتایج» حاصل از یک عمل است. در واقع سوالی که در اینجا باید پاسخ داده شود این است که چه نتایجی خوب یا دارای ارزش اخلاقی تلقی می‌شوند؟ در اینجا نیز ما در پاسخ، با مجموعه‌ای از امور یا نتایج ارزشمند مواجه خواهیم بود. روشن است که مهم‌ترین ارزش ذاتی این حوزه تامین سلامتی است و ارزش‌های ابزاری شامل شیوه‌های سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی‌اند که پیامد مطلوب آموزشی را به منظور دستیابی به سلامت، مد نظر داشته باشند. این نظام‌های اخلاقی را *پیامدگر*<sup>7</sup> می‌نامیم.

دسته سوم از نظام‌های اخلاقی، *فضیلت‌گر*<sup>8</sup> نامیده می‌شوند. فضایل بجای تمرکز بر ویژگی‌های یک عمل، بر شخصیت و منش افرادی که انجام دهنده آن کار (کنش‌گران)<sup>9</sup> هستند اشاره می‌کنند. بنابراین چنانچه عدالت یک اصل ناظر به اعمال باشد، عادل بودن افراد نشانه فضیلت آنها خواهد بود.

مجموعه این تعاریف بدان معناست که اخلاق هنجاری در پی یافتن اصول اخلاقی، پیامدهای ارزشمند به لحاظ

ارزش در وسیع‌ترین کاربرد خود اسم عام همه محمول‌های هنجارپذیر خواهد بود و در کاربردی محدودتر شامل قضایائی می‌شود که تعابیر درست و نادرست، فضیلت و رذیلت، خوب و بد و ... بر آنها قابل اطلاق است. این دسته از قضایا در دایره اخلاق می‌گنجد. دسته دیگری از ارزش‌ها ارزش‌هایی‌اند که ناظر بر بعد معنوی وجود انسانند و از همین رو نیازمند توجه ویژه در فرایند آموزش و ارائه خدمت به انسان‌ها.

گاهی ارزش یک امر، به فایده یا فایده‌بخشی آن برای یک هدف است. این ارزش عارضی<sup>1</sup>، ارزشی ابزاری و یا خوب بودن به عنوان وسیله دستیابی به امر مطلوب یا خوب است. گاهی نیز ارزش به معنای ارزش اصیل یا درون ذات<sup>2</sup> تعریف می‌شود، مانند ارزش زیبایی‌شناختی یک اثر هنری. این نوع از ارزش ثابت و فارغ از زمینه<sup>3</sup> بوده و ارزشی است که یک چیز به دلیل نفس ذات خود از آن برخوردار است. گاه ارزش ذاتی<sup>4</sup> است که به معنای خوب یا مطلوب بودن به عنوان یک غایت و هدف است، چنین شکلی از ارزش وابسته به زمینه خواهد بود.

گرچه تعاریف و تقسیم‌بندی‌های دیگری نیز برای ارزش مطرحند اما آنچه که در یک نظام آموزشی دارای اهمیت است، تعریفی است که از ماهیت ارزش در آن حوزه، مثلاً آموزش پزشکی، بدست خواهیم داد. به عنوان مثال، در حوزه پزشکی و آموزش پزشکی، سلامت یک ارزش فارغ از زمینه است که همه انسان‌ها با هر موقعیت اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، دینی و ... و به صرف انسان بودن، آن را یک ارزش و مطلوب تلقی می‌کنند. بنابراین همه آنچه که برای دستیابی به این ارزش ذاتی به نحو مطلوبی بکار گرفته می‌شود دارای ارزش ابزاری خواهد بود. از آن جمله می‌توان از نظام آموزش پزشکی نام برد که به واسطه آنکه وسیله‌ای برای تامین امر مطلوب «سلامت» است، دارای ارزش ابزاری است. بدان معنا که بایستی از همه ظرفیت‌های نظام آموزشی و در همه سطوح آن، برای تامین سلامت همه افراد جامعه، استفاده کرد. در اینجا می‌توان از نظریه‌های اخلاق هنجاری<sup>5</sup> (به عنوان سطحی

<sup>1</sup> Extrinsic

<sup>2</sup> Inherent

<sup>3</sup> Context

<sup>4</sup> Intrinsic

<sup>5</sup> Normative

<sup>6</sup> Deontologist

<sup>7</sup> Consequentialist

<sup>8</sup> Virtue Ethics

<sup>9</sup> Agent

اخلاقی و ویژگی‌های مثبت یا فضایل شخصیتی است. بسته به موقعیتی که در آن قرار می‌گیریم هر یک از این سه جنبه می‌تواند مهم تلقی شود و بنابر این در یک نظام جامع، تلفیقی ساختار یافته از این سه دسته ارزش اخلاقی، محوریت اخلاق را تضمین می‌کند.

بر همین اساس در نظام آموزش پزشکی، اخلاق وظیفه‌گرا اصول و قواعد اخلاقی و وظایف و مسئولیت‌های منطبق بر آن را تعریف می‌کند. در اینجا امر اخلاقی پسندیده، رعایت اصول عدالت و احترام به انسان‌ها و بر همین اساس مواجهه عادلانه با آنهاست. این منظر با توجه به وظایف و مسئولیت‌های فراگیر (دانشجو)، آموزش دهنده (استاد) و مدیران نظام آموزشی، راهنماهای عملی را فراهم می‌نماید. این راهنماها شامل تدوین صلاحیت‌های حرفه‌ای و اخلاقی دانشجویان، فارغ التحصیلان و اساتید و تدوین کدها اخلاقی و حرفه‌ای مدیریتی، سازمانی و آموزشی خواهد بود.

از سوی دیگر اخلاقیات پیامدگرایانه بایستی ضمن تعریف پیامد غائی مطلوب و همچنین پیامد آموزشی مورد انتظار<sup>۱</sup> در پی این باشد که شرایط و محیط آموزشی به نحوی شکل گیرد که بتواند بهترین نتایج ممکن از اهداف آموزشی فراهم شود. این امر می‌تواند شامل تدوین سیاست‌ها، طراحی برنامه‌ها و سازوکار مدیریتی لازم برای توسعه، تقویت و نحوه ارزیابی صلاحیت‌های و ویژگی‌های تعریف شده باشد. بدیهی است که سیاست‌ها بایستی در سطح نظام آموزشی تدوین شوند درحالی‌که طراحی برنامه‌ها و شیوه مدیریت آنها در سطح موسسه آموزشی قابل اجراء است.

و در نهایت اخلاق فضیلت‌گرا که همبستگی زیادی با مفهوم آموزش به معنای رشد و تعالی فردی دارد، درباره ویژگی‌های شخصیتی مطلوب و فضایل دانشجو و مدرس، راهنمای عملی ارائه می‌نماید که تدوین ویژگی‌ها و منش حرفه‌ای مورد انتظار، محصول آن خواهد بود؛ ویژگی‌هایی که در طراحی برنامه آموزشی، فراهم کردن محیط آموزشی مناسب و در فرآیند یاددهی و یادگیری، چه در کوریکولوم رسمی و چه کوریکولوم پنهان، بایستی مورد نظر باشند.

بنابراین چنانچه هدف اعتلای اخلاق در نظام آموزش پزشکی، طراحی نظام آموزشی‌ای باشد که ارزش‌های اخلاقی ایرانی اسلامی در کانون آن قرار گیرند، بایستی از همه ظرفیت‌های آموزش پزشکی کشور برای نهادینه‌سازی ارزش، معنویت و اخلاق استفاده کرد. بدیهی است که تبیین مسئولیت‌ها، وظایف و پیامد مورد انتظار می‌تواند سیاست‌ها و قواعد آموزشی را در یک ساز و کار اخلاقی شکل دهد. همچنین همین مسئولیت‌ها و وظایف در ترکیب با فضایل اخلاقی و منش مورد انتظار از دانشجو و استاد، در واقع شکل دهنده ارزش‌های اخلاقی حاکم بر ارتباطات آموزشی خواهند بود. رشد و تعالی شخصیتی افراد در فرآیند آموزش، منجر به رسیدن به بهترین پیامد آموزشی در یک نظام آموزشی اخلاق‌مدار خواهد شد. پیامدی که در حین دستیابی به مهارت‌های مورد انتظار برای تامین اهداف نظام سلامت، منجر به تعالی فردی هر یک از دست‌اندرکاران این حوزه نیز بشود. از سوی دیگر انسان امروزه حداقل به دو دلیل مهم نیازمند توجه به ارزش‌های معنوی است: نخست آنکه، به دلیل پیشرفت‌های دانشی و فناوریانه امکان انجام بسیاری از امور را دارد که در گذشته میسر نبود و این افزایش دایره مقدرات، نیازمند پالایشی از جنس معنویت است. در واقع اگرچه اخلاق برای ما باید‌ها و نبایدها را تعریف می‌کند اما پایبندی به این هنجارها و التزام به آنها نیازمند ارتقاء معنوی است. دوم آنکه، به دلیل همین پیشرفت‌ها در لحظه، امکان دسترسی و خواستن چیزهای متنوعی را دارد که این موضوع او را دچار نوسان میان لذت و الم می‌کند؛ زیرا برگزیدن از میان امکان‌های مختلف به معنای چشم‌پوشی از سایر امور ممکن است که برای انسان اضطراب انتخاب و الم ناشی از چشم‌پوشی از امور مطلوب را پیش می‌آورد. این دغدغه معنا و معنویت انسان امروز را به جستجوی ارزش‌های معنوی بر می‌انگیزد. این امر در میان حرفه‌مندان حوزه پزشکی نیز اجتناب‌ناپذیر است و حتی با توجه به پیشرفت‌های نوین دانش پزشکی ضروری‌تر. بنابراین از آنجا که زندگی انسان امروز بیشتر مصروف خواستن، داشتن و انجام دادن می‌شود، ضروری است که با توجه دادن به امور معنوی، بودن فرد تحت تاثیر قرار گرفته و تغییر کند.

<sup>۱</sup> Competencies

ارزش‌شناختی<sup>۴</sup> معنویت، یعنی انجام وظایف اخلاقی در قبال دیگران و کسب فضائل اخلاقی.

در فرایند آموزش و تغییر رفتار باید توجه داشت که گفتار و کردار انسان در واقع نمود و بروز ساحت‌های درونی او یعنی باورها، احساسات و عواطف و خواسته‌های او هستند. بنابراین برای اصلاح بروز بیرونی باید تغییری در درون رخ دهد. امروزه صاحب نظران حوزه فلسفه عمل بر این باورند که ترکیبی از تاثیر و تاثر میان امیال و باورها در وجود انسان منجر به این می‌شود که فرد دست به عمل خاصی بزند لذا به نظر می‌رسد که علاوه بر دستیابی به شناخت درست، مهم‌ترین تغییر برای نیل به معنویت باید در ساحت خواسته‌های انسان رخ دهد. و توجه به این امر در فرایند آموزش تاثیر بسزائی دارد.

از این منظر پایبندی به ارزش‌های معنوی شکلی از بودن یا حیات معنوی است. که این حیات معنوی با تعاریف پیش‌گفته به معنای باور به امر قدسی و ارتباط با وی خواهد بود. در یک تعریف از حیات معنوی این ارتباط به صورت سه جلوه عبودیت، وفاداری و همکاری با خداوند تبیین شده است.

عبودیت نگرستن سرشار از ستایش فروتنانه به خداوند است و وفاداری یعنی توکل سرشار از اعتماد به او.

همکاری با خداوند یعنی انسان معنوی رفتار و زندگی نخواهد کرد مگر آنکه خداوند را حاضر و ناظر دانسته و کار و مسئولیت خود را بدرستی و خوب انجام دهد.

با توجه به مطالب پیش گفته می‌توان چنین عنوان کرد که نهادینه شدن ارزش‌های معنوی در آموزش پزشکی به شکل‌گیری حیات معنوی پزشک یا حرفه‌مند حوزه پزشکی کمک کرده به نحوی که وی در این مسیر به عنوان نمودی از اسم شافی خداوند، مسئولیت حرفه‌ای خود را به بهترین شکل ممکن انجام داده و در عین حال در مسیر ارائه خدمت و مراقبت به ابعاد معنوی وجود بیمار اهمیت دهد.

بر همین اساس وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و دانشگاه‌های علوم پزشکی وابسته از چهار وجه و زاویه ارتباط جدی و زیربنایی با ارزش‌های معنوی دارند و باید این موضوع را در برنامه‌های خود مورد توجه قرار دهند.

اما از نگاه ادیان الهی، آرامش درونی و رفتارهای اخلاق مدارانه تنها زمانی معنا و مفهوم عمیق پیدا می‌کنند که منشاء وحی‌انی داشته و متأثر از یک ارتباط قوی قلبی بین خالق و مخلوق باشد. در این صورت تمامی مظاهر معنویت تبلور می‌یابد اما ریشه و اساس آن صرفاً یک قرارداد بشری و درک انسانی برای بهتر زیستن نیست بلکه به دلیل اتصال به معبودی حاصل می‌شود که واجد تمامی زیبایی‌ها و محاسن به معنای اکمل است. انسان در می‌یابد که باید خداگونه باشد و صفات الهی را در حد توان در خود ایجاد نماید؛ همچنین تمامی مخلوقات و از جمله سایر انسان‌ها را نیز آفریده خالقی می‌داند که جز خیر و کمال نمی‌خواهد و لذا همه چیز مقدس، زیبا، نورانی و محترم خواهد بود. این نگاه و اتصال به چنین رتبی آرامش خاطر و صفای باطنی ایجاد می‌کند، آنچنان که سخت‌ترین و تلخ‌ترین حوادث جهان نیز وی را مضطرب نخواهد کرد.

بنابراین معنویت در سطوح مختلف فلسفی قابل تعریف است. در سطح وجود شناختی<sup>۱</sup> معنویت، یعنی باور به اینکه امور و عوالم دیگری ورای محسوسات بشری وجود دارند. این امر به ما یادآوری می‌کند که انسانی که در علم پزشکی با آن سرو کار داریم بعدی والاتر از ابعاد جسمی و روان‌شناختی نیز دارد که دستیابی به سلامت بدون توجه به این بعد اگر نه دشوار اما حداقل ناکامل خواهد بود. در سطح معرفت‌شناختی<sup>۲</sup> معنویت، یعنی باور به اینکه همه امور عالم قابل تشخیص و سنجش با ابزارهای علم تجربی نیستند. این موضوع به حرفه‌مندان حوزه سلامت یادآوری می‌کند که همه آنچه بر فرایند بیماری و سلامت فرد تاثیر می‌گذارد قابل سنجش و اندازه‌گیری بر اساس محسوسات تجربی نبوده و لازم است تا حرفه‌مند حوزه سلامت از این نکته غافل نباشد. در سطح انسان‌شناختی<sup>۳</sup> معنویت یعنی باور به اینکه انسان موجودی است که رو به کمال دارد و باید از مسیر خودشناسی، از نمود زندگی به بود آن توجه کرده، و با عطف توجه به اصلاح خود همواره در مسیر ارتقاء و کمال، صادقانه و مجدانه حرکت کند. و در سطح

<sup>1</sup> Ontological

<sup>2</sup> Epistemological

<sup>3</sup> Anthropological

<sup>4</sup> Axiological

تولید منابع علمی جذاب در این خصوص باید جزو اولویتهای این برنامه باشد.

نخست آنکه نظام آموزشی وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی باید مفاهیمی مانند معنویت، ارزش‌های معنوی و سلامت معنوی و ارتقاء آن را به دانش‌آموختگان خود منتقل کرده و برای متبلور شدن آنها برنامه‌ریزی کند. باید تلاش شود که تمامی گروه‌های ارائه‌دهنده خدمات سلامت که به نوعی مستقیم و غیرمستقیم در این نظام آموزشی تربیت می‌شوند در زمان ارائه خدمت به مردم، مبتنی بر ارزش‌های معنوی که در آنها پرورانده شده، عمل نمایند. اهمیت این موضوع در آن است که نقش این دانش‌آموختگان در ارائه خدمات مستقیم به تمامی جامعه به خصوص در شرایط ویژه و خاص بی‌بدیل بوده و قابل مقایسه با سایر آحاد حرفه‌ها نیست. پس وزارت بهداشت همانند سایر نهادهای آموزشی و حتی بیش از آنها باید بر اعتلای ارزش‌های معنوی در دانشجویان خود اهتمام ورزد.

از سوی دیگر به نظر می‌رسد با توجه به ابعاد مختلف وجودی انسان، بعد معنوی سلامت می‌تواند به صورت عمیق بر اصلاح و ارتقاء قابل ملاحظه سایر ابعاد موثر بوده و در پیشگیری و درمان و توانبخشی مشکلات جسم و روان نقش داشته باشد و بدین شکل از بار هزینه‌های بیماری‌ها کاسته و کیفیت خدمات را ارتقاء جدی دهد.

همچنین تحقیقات بنیادی و کاربردی و ترجمان شواهد مرتبط به سلامت جزو وظایف وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی و دانشگاه‌های علوم پزشکی است، لذا شناخت بهتر و عمیق‌تر ابعاد معنوی سلامت معنوی می‌تواند به عنوان یک اولویت در پژوهش‌های علوم پزشکی تلقی شده و علاوه بر آن، از مکانیزم‌های مناسب برای ترجمان این شواهد برای کارکنان نظام سلامت استفاده گردد.

در همین راستا، لازم است تا ضمن توجه به موارد ذکر شده، برنامه‌ای عملیاتی برای تلفیق این مفاهیم در فرایند آموزش علوم پزشکی طراحی شود. تا دانشجویان بتوانند در دروس مختلف و عمدتاً با شیوه‌های نوین و از نزدیک در کنار اساتید خود با مفاهیم و ارزش‌های اخلاقی و معنوی آشنا شده و عمیقاً تحت تاثیر قرار گیرند. ارتقاء کیفیت آموزش، توانمندسازی و توجیه و جلب مشارکت کلیه اساتید دانشگاه‌ها جهت مربی‌گری موثر در تمامی مراحل تحصیل دانشجویان، بسط آن به تمامی رشته‌ها، و